

*Մանիա Ղազարեան, Աշոտ Ստեփանեան Հալէպի Հայոց
Գեղարուեստը, ՀՀ ԳԱ Արեւելագիտութեան ինստիտու-
տի հրատարակութիւն, Երեւան 1997, 67 էջ:*

Հայ գաղթօճախներու մշակոյթին նուիրուած սակաւաթիւ ուսումնա-
սիրութիւններուն վրայ վերջերս եկաւ աւելնալու եւս մէկը՝ Մանիա Ղա-
զարեանի եւ Աշոտ Ստեփանեանի համահեղինակութեամբ լոյս տեսած
Հալէպի Հայոց գեղարուեստը գրքոյկը:

Երկար ժամանակ, նաեւ փոքր-ինչ անհամբերութեամբ կը սպասէինք
այս գրքոյկին ծնունդը, որովհետեւ տարիներ անցած էին հեղինակներէն
մէկուն՝ վաստակաշատ արուեստարան Ղազարեանի Հալէպ գիտական ալ-
ցիլութենէն: Առաւել եւս անհամբեր էինք, քանի որ գրքոյկը պիտի գար
լրացնելու մեծ եւ շատ կարեւոր բաց մը հալէպահայ գաղթօճախին
նուիրուած ուսումնասիրութիւններու կարգին: Այո՛, քիչ չէ թիւը սուր-
իահայ գաղութին վերաբերող ուսումնասիրութիւններուն եւ պատմագի-
տական աշխատութիւններուն, որոնք կ'ընդգրկեն պատմական տարրեր
չըջաններ եւ այլազան ոլորտներ: Ինչ որ յատկանշական է, սակայն, գո-
լութիւն ունեցող գրականութեան մէջ գաղութին մշակութային կեանքը
արտացոլող աշխատասիրութիւններու սակաւութիւնն է: Եւ այս՝ հակա-
ռակ անոր որ Հալէպի հայոց մշակոյթը ունի բաւական հարուստ եւ
բազմաբնոյթ դիմագիծ եւ առանձնայատուկ տեղ կը գրաւէ ո՛չ միայն
հայ գաղթօճախներու, այլ նաեւ հայ ժողովուրդի հոգեմտաւոր ողջ ժա-
ռանգութեան մէջ: Այդուհանդերձ, անոր հանգամանալի ուսումնասիրու-
մը տակաւին կարօտ է գիտական լուրջ հետազօտութեան:

Ահա թէ ինչու՛ վերոյիշեալ աշխատութիւնը կը սպասէինք որոշ լա-
ւատեսութեամբ, ակնկալելով, որ ան օգտակար ձեռնարկ մը պիտի դառ-
նար ինչպէս ընթերցող լայն հասարակութեան, այնպէս ալ մասնագէտ
ուսումնասիրողներու համար:

Սակայն, գրքոյկին առաջին իսկ ընթերցումէն լուսախարութեան
զգացումը կը պարուրէ մեզ, որուն աւելի ետք կը միանայ նաեւ պարտա-
կանութեան ու պատասխանատուութեան գիտակցութիւնը՝ գրելու այս
հրատարակութեան մասին՝ ի մտի ունենալով անոր անկատարութիւնը:

Պէտք է արժանին մատուցել անշուշտ հեղինակներուն՝ իրենց նախա-
ձեռնութեան համար, բաց չենք կրնար լուրջ եւ գիտական աշխատանք
մը սեպել հատորը՝ նկատի առնելով հոն տեղ գտած բազմաթիւ անճշ-
դութիւններն ու թերութիւնները: Գիրքին անթիւ սխալներուն, անստու-
գութիւններուն անդրադառնալի առաջ, կարեւոր է նշել թէ պատմական
սկզբնաղբիւրներու, ճանապարհորդական նոթերու, ձեռագիր լիշատակա-
րաններու եւ եղած գրականութեան մակերեսային օգտագործումը, եթէ
չլրանք անոնց մեծագոյն մասին ուղղակի շրջանցումը, մեծ բաժին մը կը

խին աշխատանքին գիտական ընդլծին, նուազեցնելով անոր խորաթափանցութիւնն ու կշիռը: Հաշուի չեն առնուած, մանաւանդ, գաղթօճախին առանձնալատկութիւնները, պատմական ժամանակաշրջանները եւ անոնց անդրադարձը գաղութին հասարակական-տնտեսական կեանքին վրայ: Աշխատանքը գերծ է ծանօթագրութիւններէ, ինչ որ կարելոր նախապայման է գիտական գործի մը համար:

Ի վերջոյ, կը սպասուէր, որ Հալեպի հայոց գեղարուեստը ներկայացնող աշխատասիրութիւն մը գէթ ընդգրկէր գաղութին մշակութային զարգացումը՝ իր վերելքի եւ անկումի շրջափոխելով: Մինչ, տեղ-տեղ զբքոյկին առանց այն ալ սակաւաթիւ էջերը խճողուած են անհարկի եւ անելորդ նիւթերով, որոնք ընդհանրապէս ո՛չ մէկ աւելցուցիւն ունին Հալեպի հայոց գեղարուեստին: Այս եւ նման ուրիշ կարգ մը փաստարկներ, առիթ կու տան ենթադրելու, թէ Հալեպի հայ գաղթօճախի գեղարուեստի ուսումնասիրումը Ղազարեան սկսած է ձեռքի տակ ունենալով Հալեպի մէջ կատարած գրառումները, կցկտուր, լաճախ նաեւ անստոյգ տեղեկութիւնները:

Ըսինք թէ գրքոյկին մէջ մեծ թիւ կը կազմեն սխալ եւ թիւր ծանօթութիւնները, որոնց մէկ մասին կարելոր կը նկատենք անդրադառնալ այստեղ՝ խուսափելու համար ապագային անոնց կրկին օգտագործումէն:

Գրքոյկը կազմուած է ընդամէնը վաթսուներօթ էջերէ եւ կ'ընդգրկէ Հալեպի հայ գաղթօճախի կիրառական արուեստի եւ կերպարուեստի ճիւղերը: Ըստ այդմ ալ, հեղինակները աշխատանքը բաժնած են տարբեր գլուխներու, ինչպէս՝ ոսկերչութիւն, ակնագործութիւն, խեցեգործութիւն, գեղանկարչութիւն, եւ.ն.: Գիրքը կը բացուի ներածական «Երկու խօսք»ով, որուն կը յաջորդէ «Պատմութեան քառուղիներում» բաժինը, ուր հեղինակները ջանացած են հակիրճ ակնարկով մը անդրադառնալ հալեպահայոց պատմութեան, անոր սկզբնաւորութենէն մինչեւ մեր օրերը: Կանգ չառնելով այս ընդարձակ նիւթին այնքան հպանցիկ մօտեցումին վրայ, անդրադառնանք հոն տեղ գտած զանազան սխալներուն ու վրիպումներուն: Ընդհանուր առմամբ, անձնանուններու, տեղանուններու եւ տարեթիւերու իրական շփոթ մը կը տիրէ գիրքին սկիզբէն մինչեւ վերջ: Անհասկնալի է թէ ինչու այսքան աղաւաղում կայ, լատկապէս՝ իշատակուած անուններուն մէջ: Բերենք քանի մը օրինակներ միայն: Սամիր Արբաղ պէտք է կարդալ՝ Սամիր Արբաշ, Ջահր աղ-Դին՝ Սալէհ Ջահր աղ-Դին, Նիգար Խալի՝ Նիգար Խալիլի, Փարուճ՝ Փարաճ, Մակար՝ Մարկար, Բիրունի՝ Բէլրունի, Սարիբիե՝ Սալիպէ, Ղալամքեարեան՝ Ղալմքեար, եւ.ն.:

Նոյն պատմական բաժինին մէջ, նշելով Հալեպ հաստատուած հայ գաղթականութեան տարբեր խմբաւորումները, ինչպէս՝ արաբկիրցիներ, սասունցիներ, կարնեցիներ (եւ ոչ՝ կարինցիներ, ինչպէս տրուած է) հեղինակները կը նշեն նաեւ արտագաղթի թուականները, այն ալ ո՛չ մօտաւոր, այլ՝ ստոյգ տարեթիւերով: Հետաքրքրական է իմանալ թէ ի՛նչ

հիման վրայ կը արուի օրինակ կարնեցիներուն 1737ին գաղթած ըլլալը (էջ 7): Հնագոյն որեւէ արձանագրութիւն մը բաւարար է արդեօք նման հաւաստիացում ընելու համար:

Խօսելով Հալեպի հնագոյն հայ եկեղեցւոյ մասին, հեղինակները կը գրեն. «Կիլիկիայից գաղթած հայերը 1429 թ. առաջ կառուցեցին Ս. Աստուածածին եկեղեցին»: Յաւոք, հեղինակներուն յայտնի չէ, որ Արտաւազը Արք. Սիւրմէհանի սխալանքի արդիւնք այդ թուականը վաղուց արդէն ճշդուած է պատմագիտութեան մէջ՝ երկու մեծ հայագէտներու՝ Հ. Ներսէս Ակինեանի² եւ Հրաչեա Աճառեանի կողմէ³:

Փաստ է, որ եկեղեցին արդէն գոյութիւն ունեցած է նշեալ թուականէն աւելի քան հարիւր տարի առաջ. ասոր համար հիմք կը ծառայէ Հալեպի ձեռագիրներու հաւաքածոյի թիւ 126 ձեռագիրին լիշատակարանը. վերջինս օրինակուած է ո՛չ թէ 1429ին, այլ՝ 1329ին: Ահա ձեռագիր լիշատակարանին այդ հատուածը. «Գրեցաւ... ի մեծահռչակ քաղաքս որ է Բերիայ որ կոչի Հայ[է]պ, ընդ հովանեաւ Սր. [Աստու]ածածնին, ի թուականութեան. Հայոց: ՉճՀԸ. ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս»⁴: Կը նշանակէ թէ այդ թուականէն՝ 1329էն առաջ արդէն Հալեպի մէջ հայեր ունեցած են իրենց առանձին եկեղեցին:

Քանի մը տող վար, հեղինակները փաստացին եւ բանաւոր աւանդուածը իրար միահիւսեցնելով կը պատմեն Հալեպի հայոց նշանաւոր Չեյեպի տան՝ Պետիկ եւ Սանոս եղբայրներուն մասին, ուր եւս կը հանդիպինք կարգ մը անճշդութիւններու: Կը նշուի թէ Պետիկ Չեյեպի եղած է «Հալեպի քաղաքապետը», ինչպէս նաեւ «մաքսային գործի ղեկավարներէց» (էջ 8): Խոճա Պետիկ եղած է ո՛չ թէ քաղաքապետը, այլ՝ մաքսապետը Հալեպ քաղաքին: 1632ին գրուած լիշատակարան մը այդ մասին հետեւեալը կ'ըսէ. «Իշխան Պետրոս ինքն յորջորջեր եւ մաքսապետ վ[ե]ր[ա]-ձայնի...»⁵:

Այնուհետեւ հեղինակները թույլ կու տան մէկ այլ վրիպում եւս. Սուլթան Մուրադ Դ. Հալեպ եկած է ոչ թէ 1615ին, այլ՝ 1639ին, եւ՝ ըստ աւանդութեան, սուլթանի հրամանով գլխատուած է ո՛չ թէ Սանոսը, այլ՝ Պետիկը (էջ 9)⁶:

Աննշան թուացող այս անճշդութիւնները գիրքին մէջ չէին ըլլար եթէ հեղինակները աւելի հետեւողական եւ ուշադիր գտնուէին: Նոր ջողայեցի նշանաւոր Չեյեպի գերդաստանի մասին բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ կան հրատարակուած, որոնք պարզապէս դուրս մնացած են հեղինակներուն տեսողաշտէն:

Անցնինք առաջ, այս անգամ՝ Հալեպի Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ զանգակատան շինութեան մասին: Կը թուի թէ հեղինակները տեղեակ չեն, որ զանգակատան շինութեան թէեւ ձեռնարկուած է 1911ին, բայց գործը ձգձգուելով եւ պատերազմի ընթացքին անաւարտ մնալով, իր լրումին հասած է միայն 1925ին: (Յիշեալ եկեղեցին ունի մէկ զանգ եւ ոչ թէ զանգեր (էջ 9)⁷, Յիշատակելով Սրբ. Քառասուն Մանկունք ե-

կեղեցույ մէջ թաղուած կաթողիկոսները, հեղինակները կ'աւարտեն՝ «ինչպէս նաեւ յետագայ կաթողիկոսները» արտայայտութեամբ, այն տպաւորութիւնը ստեղծելով թէ կաթողիկոսներու հակայ հոլլ մը կը հանգչի հոն: Ազարիա Զուղայեցի (1601), Պետրոս Կարկառեցի (1608) կաթողիկոսներու կողքին, հոն թաղուած են նաեւ Մկրտիչ Քէյֆսիզեան (1894) եւ Բարկէն Կիւլսէրեան (1936) կաթողիկոսները՝ (էջ 19), որոնցմէ վերջինին ածիւնը 1966ին փոխադրուած է Անթիլիաս:

Նոյն տեղը կը հանդիպինք սիսալի մը եւս. Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցիին կից գտնուող Սրբ. Եղիա եկեղեցին կը պատկանի մարոնիթներուն եւ ոչ թէ մելքիթներուն (էջ 9):

Ընդամէնը երկու էջերու սահմաններուն մէջ՝ էջ 9-10, հեղինակները կը փորձեն ներկայացնել Հալէպի հայոց հոգեւոր եւ նիւթական հարստութեան ամէնէն փառաւոր ճիւղերէն մէկը՝ գրչութեան արուեստը: Բաժինին մէջ կը տրուին Հալէպի Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցիին կից դպրատան մասին սեղմ տեղեկութիւններ, ինչպէս նաեւ կարգ մը տեղեկութիւններ լիշեալ ձեռագրատան մէջ գործած գրիչներու, ծաղկողներու եւ այլոց մասին: Նկատելի է, որ հեղինակները առանց նիւթին խորամուխ ըլլալու շարադրած են զայն՝ առաւելաբար օգտուելով Հալէպի ձեռագրաց ցուցակին ընդհանուր ցանկերէն: Այդ է պատճառը, որ հոս եւս կը հանդիպինք որոշ անստուգութիւններու: Իբրեւ Հալէպի հայոց գրչութեան հնագոյն ձեռագիր կը մատնանշուի Երուսաղէմի Սրբ. Յակոբեանց վանքի մատենադարանին մէջ պահուող 1355ի Աւետարանը (թիւ 2629): Նախ ըսենք, որ կ'ենթադրուի թէ լիշեալ Աւետարանը Հալէպ օրինակուած պէտք է ըլլայ, թէեւ այդ հաստատող որեւէ լիշատակութիւն չկայ ձեռագրին մէջ: Արտաւազդ արք. Թիւրիմացարար զայն կը ներկայացնէ որպէս Հալէպի ձեռագիրներէն ամէնէն հինը: Նոյնը կը կրկնուի ներկայացուող գրքոյկին մէջ: Հալէպի հայոց մասին առաջին գրաւոր վկայութիւնը կու տայ վերոլիշեալ Հալէպի թիւ 126 ժողովածոյ ձեռագիրը¹⁰, որ կը նկատուի Հալէպ գրուած ձեռագիրներէն հնագոյնը: Հարկ է նշել, որ գոյութիւն ունին նաեւ գրաւոր այլ վկայութիւններ այդ թուականէն առաջ Հալէպ հաստատուած հայերու մասին, որոնց հեղինակները երբեք չեն անդրադարձած:

Էջ 10ի մէջ կը հանդիպինք այսպիսի արտայայտութեան. «ԺԵ. դարում գործը հովանաւորում էր Կիլիկիայից գաղթած վաճառական Փարուճը»: Յայտնի չէ թէ ի՛նչ գործ ղեկավարած է այդ անձը. եթէ գրչութեան՝ ապա ինչպէ՞ս կրնար վաճառական մը, այն ալ ամբողջ մէկ դար ղեկավարել այդ գործը, երբ նոյն այդ շրջանին Հալէպի մէջ կը գործէին ժամանակի յայտնի հոգեւորականներ: Յիշեալ վաճառական Փարուճը Հալէպի հայոց պատմութեան մէջ կը լիշուի իբրեւ «բարեսէր ազգային, բարեգարդութեան նուիրուած անձ մը», որ առատաձեռն իր նուիրատուութիւններով լիշատակներ ձգած է տեղւոյն հայ եկեղեցույ մէջ, ինչպէս նաեւ եղած է ձեռագիր մատենաներու պատուիրատու¹¹:

Անհիմն է այն տեսակետը թէ «գրիչներն ու ծաղկողները Հալսյա էին հրաւիրուած նաեւ ձեռագրային այլ կենտրոններից» (էջ 10): Բաւարարւինք ըսելու թէ Հալսյա կը գտնուէր դէպի Սրբ. Երկիր առաջնորդող ճանապարհին վրայ եւ բազմաթիւ հայ հոգեւորականներ, ներառեալ՝ գրիչներ, ծաղկողներ, Երուսաղէմ ուխտի գացած կամ վերադարձած միջոցին, ընդհանրապէս անցած են Հալսյայէն եւ յաճախ պատահեր է, որ ժամանակ մը հանգրուանած եւ գործած են տեղի դպրատան մէջ: Հալսյայի կարգ մը ձեռագրաց լիշատակարաններու մէջ այդ մասին կը վկայեն իրենք՝ գրիչները:

Սխալ է նաեւ Սալեաթ Նովայի մասին տեղեկութիւնը. վերջինս Հալսյայի կ'աւրնչուի այնքանով միայն, որ հայրը Հալսյայէն գաղթած հայ մը եղած է (էջ 11):

Նոյն էջին մէկ այլ պարբերութեան մէջ կը կարդանք. «Հալսյայի Առաջնորդարանը Բերիոյ Թեմի վարչատնտեսական կենտրոնն է»: Երեւի թէ Հեղինակներուն ուշադրութենէն դուրս մնացած է այն կարեւոր փաստը, որ առաջնորդարանը նախ եւ առաջ ազգային-կրօնական-եկեղեցական կեդրոն է, առանց որոնց միայն «վարչա-տնտեսական»ը կը մնայ անիմաստ արտայայտութիւն:

Շարունակենք ընթերցումը: Հեղինակները Հալսյայի նշանաւոր «Պարոն» հիւրանոցին որպէս հիմնադիր կը նշեն Գրիգոր աղա Մազլումեանը: Գրիգոր եղած է որդին Արմէն Մազլումեանին, որ իր եղբօր՝ Օննիկ Մազլումեանի հետ 1911ին հիմնած է «Հոթէլ Պարոն»ը, իսկ Գրիգոր Մազլումեան եղած է անոր յետագայի սեփականատէրը: Իրաւ է թէ Մազլումեաններ տարագրութեան շրջանին պատսպարած են հայ գաղթականներ եւ մեծ ծառայութիւններ մատուցած տարագիր հայութեան: Մազլումեան եղբարք՝ իրենց բարձր դիրքին շնորհիւ բարեկամական սերտ յարաբերութիւններ ունեցած են պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներու, ինչպէս նաեւ թուրք դիւանագիտական, քաղաքական դէմքերու հետ¹²: Թիւրիմացութիւն է գիրքին մէջ լիշուած այն վկայութիւնը թէ՛ «հիւրանոցում էնվէր փաշայի բնակութեան օրերին Մազլումեանները պատսպարել են Գրիգոր Զօհրապին եւ Երուանդ Օտեանին» (էջ 12):

Իրականութիւնն այն է, որ դէպի Տիարպեքիր աքսորի ճանապարհին, Զօհրապ եւ իր ընկերը՝ երեսփոխան Վարդգէս Սերենկիւլեան (եւ ոչ՝ Երուանդ Օտեան), ուստիկանական հսկողութեան տակ, իջեւանած են Հալսյայի Պապ ալ Փարաճ հրապարակի վրայ գտնուող մէկ այլ հիւրանոցի մէջ: Հոթէլ Պարոն այցելած են հանդիպելու գաղութին յայտնի անձնաւորութիւններէն Օննիկ Մազլումեանին եւ բժիշկ Յովհաննէս Գըլլճեանին հետ, հաւանաբար անոնց միջնորդութեամբ տեսակցութիւն մը ունենալու նոյն օրերուն Հալսյա գտնուող Օսմանեան Կրդ բանակի հրամանատար՝ կուսակալ ձեմալ փաշայի հետ: (Վերջինս Հալսյա կեցութեան միջոցին ընդհանրապէս իջեւանած է Հոթէլ Պարոն):

Հեղինակները գիրքին այս բաժինը կ'եզրափակեն հալչպահայ պատմութեան ներկայ ժամանակաշրջանով՝ ուրուագծելով մեր օրերու գաղութին ընդհանուր պատկերը:

Քննարկուող գրքոյկին թերութիւններէն մէկն ալ անոր ուրուագծալին բնութիւնն է, որ պատճառ կը դառնայ արծարծուած կարգ մը նիւթերու մակերեսալին, սոսկ վերնագրալին մատուցման գերծ ամէն տեսակ մանրամասնութիւններէ ու ծանօթութիւններէ: Եւ նոյնիսկ այս պարագալին, աշխատանքը լեցուն է բազմաթիւ սխալագրութիւններով եւ աղճատումներով:

Հարկ կը համարենք ուշադրութիւն հրաւիրել եւս մէկ կարեւոր համագամանքի վրայ: Հալչպի հայոց գեղարուեստը գիրքին մէջ ներկայացուած են ընդհանրապէս Հայ Առաքելական համայնքի առընչուող նիւթեր: Մինչ, հալչպահայութիւնը հինէն ի վեր ունեցած է իր կաթողիկէ եւ Աւետարանական համայնքները, որոնք անքակտելի մէկ հատուածն են հալչպահայ գաղթօճախին, սակայն, ինչպէս կը տեսնենք, ամբողջովին դուրս մնացած են գիրքին ծրագիրէն: Մեր նիւթին սահմանները ցաւօք թոյլատու չեն հոս լիչելու ամբողջ բաց թողուածը. աւելի էական խնդիր կը նկատենք խօսիլ սխալներու եւ վրիպումներու մասին: Այսպէս՝ Գանձասարը Բերիոյ Թեմի Ազգալին Առաջնորդարանի պաշտօնաթերթին է, որ լոյս կը տեսնէ շաբաթը մէկ անգամ: Ան գաղութին միակ պարբերականը չէ, կան նաեւ ուրիշներ: Հալչպի մէջ այժմ կը գործեն երեք բարձրագոյն վարժարաններ, իսկ գիրքին մէջ լիչուած Մխիթարեան վարժարանը միջնակարգ դպրոց է: ՀԲԸՄը Հալչպի մէջ ունի մէկ կեդրոն եւ բազմաթիւ օժանդակ մարմիններ: Հալչպի մէջ կը գործեն նաեւ տասնեակ մը մշակութալին, հայրենակցական, բարեսիրական միութիւններ եւ կազմակերպութիւններ:

Այլ տեղ հեղինակները կը յայտնեն թէ «Պետիկ եւ Սանտս եղբայրները կառուցելով Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցին, զայն զարդարած են ծիսական սպասքներով, անօթներով եւ մագաղաթեայ ձեռագրերով» (էջ 14): Այս տեղեկութիւնը սխալմունք մը կը պարունակէ: Սրբ. Քառասուն Մանկունքը իբրեւ մատուռ եղած է շատ աւելի առաջ, իսկ Պետրոս եւ Սանտս եղբայրներու օրօք ան նորոգուած եւ ընդարձակուած է: Այդ մասին պահպանուած է արժէքաւոր լիչատակարան մը ուր, կ'ըսուի. «Հաւատարիմ եւ երկիւղած իշխանն Պարոն Խոճայ Սանտս չալպին ... ետես զուրբ աւետարանս գրեալ եւ ծաղկեալ, ցանկացաւ եւ հառ զսա՛, եւ ետ լիչատակ անջրելի ի Սուրբ Քառասունք յեկեղեցիս ի քաղաքս Հալպա, զի իւր ձեռնտուութեամբն եւ իւր անգրանիկ հարազատ եղբօրն Պարոն պանծալի Խոճա Պետրոսին օգնականութեամբն շինեալ եւ նորոգեալ եղեւ սուրբ Քառասունքն, ի թվին հայոց Ռ-Կե» (=1616)¹³:

Գիրքին ոսկերչութեան ենթարժինին մէջ նկարագրուած են ինչպէս հալչպահայ վարպետներու գործեր, նոյնպէս եւ տարբեր վայրերէ Հալչպ հասած եկեղեցական, ծիսական առարկաներ, որոնք կը պահուին Սրբ.

Քառասուն Մանկունք եկեղեցու Ջարեհեան գանձատան մէջ: Այս հաւաքածոյին մաս կը կազմեն նաեւ Պոլսոյ նշանաւոր ծնծդալագործ ընտանիքի՝ Ջիլճեաններու գործերէն երկու նմուշ, որոնք ալ առիթ տուած են հեղինակներուն շեղելու բուն նիւթէն եւ անդրադառնալու Ջիլճեան ընտանիքին, որ ոչ մէկ առընչութիւն ունի Հայէպի:

Գրքոյկին մէջ առանձին բաժին մը յատկացուած է ակնագործութեան: Մեզի յայտնի չէ թէ հեղինակները ինչի՞ հիման վրայ կը գրեն. «Հայէպի բազմաթիւ ակնագործներ ոչ միայն բաւարարում էին տեղի բնակչութեան պահանջները, այլեւ կիսամշակ արձաստը եւ պատրաստի աղամանողը առաքում եւրոպական երկրներ»: Յամենայն դէպս գրաւոր աղբիւրներու մէջ այսպիսի լիշատակութեան չենք հանդիպած¹⁴:

Ակնագործութեան բաժինին մէջ կը ներկայացուի Մուրատ Սարգիս քհնյ. Սիգազանը (1662), որ է արուեստի ակնագործ, «...գպատուական ակունա հարթէ եւ շինէ. այլ եւ գնող եւ վաճառող սոցին...»¹⁵: Ահա Առաքել Գաւրիթեցիի մեզի հաղորդած վկայութիւնը այդ վարպետ ակնագործին մասին: Մեզի հասած են Մուրատ Սարգիս քահանայի երկու գրութիւնները՝ «Վասն անուանց եւ որպիսութեանց պատուական ականց» եւ «Մառզիրք»ը: Վերջինս գրքոյկին մէջ լիշուած է որպէս Մազլումեաններու սեփականութիւնը: Թիշեալ ձեռագիրը Մազլումեան ընտանիքը 1977ին նուիրած է Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանին եւ ներկայիս կը կրէ Մատենադարանի 10768 թուահամարը¹⁶:

Ինչպէս կը տեսնենք Մուրատ Սարգիս քհնյ. միակն է որ կը ներկայացուի իր արհեստին մէջ, Կ'արժէ՞ր ուրեմն առանձին գլուխ մը յատկացնել ակնագործութեան, երբ այլ վարպետներու մասին լիշատակութիւններ չկան:

Խեցեգործութիւնը Հայէպի մէջ քիչ տարածուած եւ առաւելաբար ներմուծուած արհեստներու կարգին կը դասուի: Մեզ հետաքրքրող գիրքին մէջ առանձին գլուխ մը նուիրուած է խեցեգործութեան, ուր մեծ մասամբ ծանօթութիւններ կը տրուին այդ արհեստին զարգացած կեդրոններու՝ Իզնիկի եւ Քէօթահայի (Կուսինա) մասին, որոնք ոչ մէկ առընչութիւն ունին Հայէպի հայ գաղթօճախին:

Խօսելով տեղական խեցեգործութեան մասին, հեղինակները այն կարծիքը կը յայտնեն, թէ «ախրիական եկեղեցական յախճապակեայ նմուշները հայ վարպետների գործեր են»՝ այդ մասին որեւէ փաստացի տեղեկութիւն չհաղորդելով: Ապա կը նկարագրեն Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցու խորանները զարդարող ջնարակուած յախճապակեայ սալիկները: Հեղինակները յտակ չեն պատասխանած, թէ այդ սալիկները ի՞նչ խումբի կը պատկանին, տեղակա՞ն (ինչ որ անհաւանական է, նկատի ունենալով անոնց որակն ու նրբութիւնը), Քէօթահայի՞, թէ՞ չինական: Մէկ տեղ կը գրեն թէ բոլոր օրինակներու վրայ զգալի է Քէօթահայի խեցեգործութեան ազդեցութիւնը, իսկ մէկ այլ տեղ՝ «չինական խեցեգործութեան արհեստին ընտրոշ նախշաձեւերի ազդեցութիւնը» (էջ 23):

Եթէ խեցիները Չինաստանի կամ Քէօթասիայի պատրաստութիւն են, ապա ի՞նչ առընչութիւն ունին Հալէպի հայոց խեցեգործութեան արհեստին եւ ինչու՞ գրուած է անոնց մասին:

1880ականներուն Հալէպ այցելած կիրակոս Ղազանճեան իր գիրքին մէջ՝ յատուկ լիշնով Սրբ. Քառասուն Մանկունքի յախճապակեայ սալիկները, ցաւով կը գրէ թէ իր այցելութեան ժամանակ անոնք արդէն կոտորած ու փճացած վիճակի մէջ կը գտնուէին, եկեղեցւոյն մէկ անկիւնը թափուած: Ղազանճեան կը վկայէ թէ բարձրաժէջ այդ խեցիները «յատկապէս Չինաստան շինուած պատրաստուած եւ խնամով բերուած շարուած»¹⁷ են հոն: Որքան որ անհաւանական թուի, այնուամենայնիւ բացառուած չէ, որ յախճապակեայ այդ գարդերը Չինաստան պատրաստուած ըլլան, մանաւանդ որ Հալէպ կը գտնուէր միջազգային տարանցիկ առեւտուրի ճանապարհի վրայ եւ տեղի հայ խոճաներն ու վաճառականները կը յարաբերէին հեռաւոր Արեւելքի երկիրներուն հետ: Հնարաւոր է որ խոճաներէն մէկը, կամ նոյնինքն խոճա Պետիկը պատերազմէր ըլլալ գանոնք, յատկապէս՝ իր վերանորոգած եկեղեցիին խորանները զարդարելու համար¹⁸: Ամէն պարագայի, ասոնք ենթադրութիւններ կը մնան, քանի դեռ որեւէ փաստ չունինք այդ առընչութեամբ:

Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ մկրտութեան խորանը զարդարող «Յիսուսի մկրտութիւն»ը խեցիէ ջնարակուած նկարը այժմ վերականգնուած կը պահուի Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ Չարհեան գանձատան մէջ: «Չի բացառոււմ,- կը գրեն Հեղինակները,- որ հենց ինքը Հաննան է կաւի վրայ ջնարակով նկարել մկրտութեան նախօրինակը, քանի որ նկարի ցածում տեղադրուած է Հաննա Մուսավէրի անունը պարունակող արձանագրութիւնը» (էջ 24): Անտեղեակ ընթերցողը կը տարակուսի, թէ ինչու՞ ուրեմն հաստատապէս կարելի չէ գայն Հաննա Մուսավէրին վերագրել: Իրականութեան մէջ, պահպանուած է արձանագրութեան միայն «Հաննա Մ» բաժինը, մնացեալ հատուածը կտրուած ըլլալով կարելի է միայն ենթադրել, որ ան նշուած նկարիչին ձեռակերտը կրնայ ըլլալ:

Գիրքին յաջորդ բաժինը կը կրէ «Փայտի գեղարուեստական մշակում» խորագիրը: Հեղինակները կը ներկայացնեն Սուրիոյ մէջ լայն տարածում գտած գաղտիկուռի (սաստափի գործ) արհեստը, որուն տիրապետած էին նաեւ տեղի հայ վարպետները: Որպէս գաղտիկուռի անուանի վարպետ կը լիշուի «սետեֆճի» Յակոբ Ամուճան: Վերջինս՝ ընկի Հալէպցի, եղած է հմուտ սաստափագործ, ապա անցած է Պոլիս, ուր կատարելագործած է իր արհեստը: Տարիներ անց Յակոբ Ամուճային կը հանդիպինք Երուսաղէմի մէջ, ուր արդէն իր արհեստին շնորհիւ հասած է բարեկեցիկ դիրքի եւ մեծ նուիրատուութիւններով կը սատարէ ազգային-եկեղեցական տարբեր կեդրոններու¹⁹: Ամուճայի գործունէութեան ամէնէն ուշագաւ մասը այն է, որ ինք իր ծախքով տպագրել տուած է գիրքեր՝ հանդիսանալով հայ տպագրութեան մեկենասներէն, տակաւին 1730ականներու սկիզբներուն²⁰:

Ամուճա սակայն, Հալեպ երկար չէ ապրած, այլ՝ Երուսաղէմ, ուր եղած է Սրբ. Յակոբեանց վանքի տեսուչ-միաբան:

Բացի սատափագործութենէ, Հալեպի մէջ տարածուած էր նաեւ փայտի գեղարուեստական մշակման մէկ այլ տեսակ՝ նկարագարող փայտեայ որմնածածկերը, որոնք կը կիրարկուէին բնակարանները յարդարելու համար: Հալեպի կարգ մը հարուստ ընտանիքներ, իրենց առանձնատուները զարդարած են այդ եղանակով տան պատերն ու առաստաղը պատելով տախտակեայ նախշագարդ ծածկովթով: Անոնցմէ այժմ նշանաւոր է Պերլինի Իսլամական Թանգարանին մէջ պահուող 17րդ դարակիրգրի Պետրոսի որդի Եսայիի տան տախտակեայ կազմը, որ գիտական գրականութեան մէջ յայտնի է «Հալեպեան սենեակ» անունով¹: Մեզ հետաքրքրող ուսումնասիրութեան մէջ, ներկայացնելով այս շքեղ եւ հազուագիւտ օրինակը, ափսոս որ հեղինակները ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն թէ Հալեպեան սենեակի նկարիչ վարպետը ըստ ամենայնի հայ եղած է: Մեկնելով զարդանկարչութեան ընդհանուր հիմունքներէն, զարդանախշերու, գոյներու եւ պատկերներու բնութիւն, վստահ կարելի է ըսել թէ ան արեւելեան նկարչութեան յատուկ օրինակ մըն է, որ իր վրայ կը կրէ պարսկական զարդարուեստի եւ մանրանկարչութեան դրոշմը: Այս հանգամանքը առիթ կու տայ ենթադրելու թէ նկարիչը ամենայն հաւանականութեամբ Պարսկաստանէն եկած արուեստագէտ մըն է: Զարդանախշերուն մէջ հիմնական տեղ կը զբաղեցնեն քրիստոնէական խորհրդանիշերը (մասնաւորաբար Աստուածածնայ կերպարը), որն ալ առիթ կ'ընծայ խորհելու թէ նկարիչը հաւանաբար քրիստոնեայ պէտք է ըլլայ: 16-17րդ դարերուն Պարսկաստանէն Հալեպ գաղթած քրիստոնեաները առհասարակ հայեր եղած են: Անոնցմէ գատ, զարդանկարներուն մէջ գոյութիւն ունին մեծ թիւով արարերէն արձանագրութիւններ, որոնք կը պարունակեն բազմաթիւ լեզուական սխալներ: Այս եւս կը հաւաստէ, որ նկարիչը արարերէնի չէ տիրապետած, ուստի չէր կրնար արար կամ տեղացի մը ըլլալ: Արձանագրութիւններուն մէջ կը լիշուի նաեւ նկարիչ վարպետին անունը՝ Հալեպչահ, որ հակառակ Հալեպ բառով կազմուած ըլլալուն Հալեպին յատուկ անուն մը չէ: Մասնաւորաբար վերջին՝ շահ (=թագաւոր) անունը, որ նոյնպէս պարսկական ծագում ունի, ենթադրել կու տայ թէ ան վարպետին Հալեպի մէջ տրուած անունը կրնայ ըլլալ: Այս եւ նման որոշ մանրամասնութիւններու հիման վրայ, այժմ կարգ մը մասնագէտներու կարծիքով Հալեպեան սենեակի վարպետը Պարսկաստանէն (հաւանաբար Նոր Զուղայէն) Հալեպ եկած հայ մը պէտք է ըլլայ: Հետաքրքրական է, որ հեղինակները այս մասին տեղեակ չեն, բայց ընդգրկած են զայն. ուրեմն ինչո՞վ բացատրել անոր ներկայութիւնը գիրքին մէջ. միմիայն անոր համար, որ անոր տէրը հա՞յ մը եղած է:

Բաժինին մէջ տեղ գտած դաջագործութեան վերաբերող նիւթերը եւս հիմնաւորուած չեն (էջ 26): Որեւէ հիմք կամ փաստ չունինք ըսելու թէ դաջագործութիւնը հալեպահայոց մէջ բարձր զարգացման հասած է:

Արդեօ՞ք ձեռագիրներու պահպանակները, լիշուած վարագոյրները եւ կամ Հայկ պահուած այլ առարկաներու գոյութեան փաստը բաւարար են կարծելու թէ անոնք Հայկ պահուած գործեր են:

Հայկ պահուած մէջ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող կիրառական արուեստի հիմնական տեսակներէն մէկը եղած է ասեղնագործութիւնը, որ բացառիկ կատարելութեան հասած է յատկապէս Հայկ պահուած հայ կիներու աղջիկներու հմտութեան շնորհիւ: Հայկ պահուած ասեղնագործութեան ընտիր նմուշներ կ'արտահանուէին եւրոպական շարք մը երկիրներ²²: Յաւոյ, Հայկ պահուած կենցաղի մէջ յատուկ տեղ գրաւած ձեռարուեստի այս տեսակը գրեթէ լիքով մէջ տրուած է առհասարակ հայ ասեղնագործութեան վերաբերող դիտարկումներով, ուր բացառութիւն կը կազմեն միայն Հայկ պահուած գանձատան քանի մը նմուշներու հակիրճ նկարագրութիւններ:

Կ'արժէ այստեղ անդրադառնալ կարեւոր հանգամանքի մը. տարբեր ժամանակաշրջաններու, արտագաղթերու հետեւանքով Հայկ պահուած հայ ազգագրական զանազան խումբերը իրենց հետ Հայկ բերած են կիրառական արուեստի աւանդական ձեւերն ու տեսակները, որոնց շարքին՝ նաեւ ասեղնագործութիւնը: Այսպէս՝ Այնթապի, Մարաշի, Ուրֆայի, Վանի, Սվազի եւ այլ վայրերու ասեղնագործութեան տեսակները եւ նախակարերը իրենց երկրորդ կեանքը ապրած են Հայկ մէջ: Անշուշտ որ ժամանակի ընթացքին, անոնք աննշան փոփոխութիւններ եւ ազդեցութիւններ կրած են, բայց կրնանք ըսել, թէ Հայկ պահուած այն բացառիկ կեդրոններէն է, ուր մինչեւ օրս, սերունդէ սերունդ փոխանցուելով պահպանուած են հայ ասեղնագործութեան աւանդական բոլոր տեսակները՝ գրեթէ անաղարտ ձեւով: Անհրաժեշտ է մատնանշել նաեւ այն հանգամանքը, որ Հայկ մէջ ասեղնագործութիւնը լայն տարածում ստացած է յատկապէս Մեծ Եղեռնէն ետք՝ տարագրութեան շրջանին, երբ հոս կը հասնին մեծ թիւով անօթեւան հայ որբեր եւ այրիներ, եւ ասեղնագործութիւնը օրուան հաց կը հայթայթէ բազմաթիւ գաղթական ընտանիքներու համար: Ասոր մեծապէս նպաստած են նաեւ հայ եւ օտար հայտնի բարերարուհիներ, ինչպէս՝ Քարէն Եփփէ, Կոմիտ Թորբոյց, Հետուիկ Պիւլ, Թրուանդ Քեչիշեան եւ ուրիշներ: Անոնք էին որ 1920-30ականներուն Հայկ մէջ հիմնեցին այրիանոցներ եւ ժանեկագործութեան արհեստանոցներ, ուր աշխատեցան հայ կիներ ու աղջիկներ՝ ապրուստի միջոցներ հայթայթելով հայ կեանքի դժուարին այդ օրերուն²³:

Գորգագործութեան նուիրուած բաժինը հեղինակները կը սկսին հակական գորգերու մասին պատմական տեղեկութիւններով՝ գրեթէ լիքով արդէն իսկ սուղ էջերը ծանրաբեռնելով նաեւ արաբ մատենագրութենէն քաղուած մէջբերումներով, որոնք որեւէ ընդհանրութիւն չունին հայկ պահուած պատմութեան հետ: Խօսքը մասնաւորելով Հայկ պահուած հայ գորգագործութեան, հեղինակները կը նշեն թէ 17-18րդ դարերուն Հայկ պահուած գորգագործական արհեստանոցներու հիմնադիրները հայեր եղած են:

Յայտնի չէ թէ հեղինակները ի՞նչ աղբիւրներու հիման վրայ նման հաստատագրում կ'ընեն: Հայէպի մէջ գորգագործութիւնը զարգացած է համեմատաբար ուշ՝ մասնաւորապէս 19րդ դարու կէսէն ետք: Մինչ այդ, տեղական գորգերն ու կարպետները չափազանց կոշտ ու ցածորակ ըլլալով, չեն կրցած մրցիլ ներածուած բարձրարուեստ գորգերու հետ²⁴: Այդ է պատճառը թերեւս, որ արար մատենագիրներ միշտ հիացումով ու գովեստով խօսած են կովկասեան, հայկական գորգերու մասին:

Թէ ե՛րբ հիմնուած են գորգի առաջին արհեստանոցները՝ յստակ չէ, բայց վստահաբար ո՛չ աւելի շուտ քան 19րդ դարու վերջերուն: Գորգագործութիւնը մեծ թափով կը զարգանայ, երբ արտագաղթերու հետեւանքով Հայէպ կը հասնին հայութեան հոծ գանգուածներ: Այս շրջանին է որ կը հիմնուին գորգ հիւսելու արհեստանոցները՝ ընդհանրապէս տնայնագործական հիմունքներով: Նշանաւոր է Կարապետ աղա Քեհեայեանի 1898ին հիմնած գորգի արհեստանոցը²⁵, որ կարճ ժամանակ անց կը վերածուի բաւական խոշոր արտադրական կեդրոնի: Քեհեայեանի գորգի գործարանը ունեցած է 120 դազգահ եւ շուրջ 600 գործաւոր: Գործարանին արտադրած նմուշները կ'արտահանուէին ԱՄՆ եւ եւրոպական շարք մը երկիրներ:

Նոյն բաժինին մէջ հեղինակները կ'անդրադառնան Հայէպի գանձատան մէջ պահուող գորգի բացառիկ նմուշի մը՝ 1904ին հիւսուած եւ Սրբ. էջմիածինը պատկերող մետաքսեայ նուրբ հիւսուածքին: Հոս եւս հեղինակները թոյլ կու տան կարգ մը վրիպումներ: Գորգի պատուիրատուն եղած է ո՛չ թէ կեսարացի Կարապետ քահանան (էջ 34), ինչպէս լիշած են հեղինակները, այլ գորգին պատուիրատու-նուիրատուն է Կարապետ Քեհեայեանը: Ըստ ամենայնի, գորգի վրայ եղած արձանագրութիւնը սխալ կարդացուած է: Ահա ան. «Առինք ձեռն... Կարապետ Քեհեայեանի ի կեսարացու»: Գորգին նկարագրութիւնը եւս թերի է. անոր չորս անկիւններուն պատկերուած են հայ հոգեւոր նշանաւոր գործիչներու դիմանկարները, որոնցմէ մէկը անյայտ է հեղինակներուն. «անյայտ հոգեւորական»ը Ներսէս Շնորհալին է:

Գրախօսուող աշխատութեան մէջ գեղանկարչութեան գլուխը կը կազմէ գիրքին ամէնէն ընդարձակ բաժինը, որ կը պարփակէ տեղեկութիւններ ո՛չ միայն Հայէպի հայոց գեղանկարչութեան, այլ ընդհանրապէս Հայէպ եւ այլուր գործած, հայ եւ այլազգի վարպետներու մասին տեղեկութիւններ: Ի դէպ, եթէ հաշուի չառնենք այն՝ որ արծարծուած որոշ նիւթեր ընաւ չեն առընչուիր գիրքին նիւթին եւ դուրս են անոր սահմաններէն, ապա այս բաժինը կրնանք ամէնէն հարուստը համարել: Նկատելի է, որ հեղինակները յատուկ մօտեցում ունեցած են այս նիւթին նկատմամբ: Այդուհանդերձ, չենք կարծեր, որ հարկ կար գրքոյկին սահմանափակ էջերը տրամադրել բոլորովին անյարիր տեղեկութիւններու: Օրինակ՝ կարիք կա՞ր արդեօք երկարօրէն նկարագրելու յունական սրբապատկերները: Անհասկնալի է անոնց կապը հայ գեղարուեստին եւ

գիրքին վերնագրին հետ կամ ըսենք՝ աւելորդ չէ՞ր *Քրոնիկոն* գիրքի, Մակարիոս իբն էլ Զախմի ուղեգրութեան այդքան տեղ չատկացնել, խօսիլ Լէոնարտօ Տա Վինչիին վերագրուող նկարի մը մասին, խօսիլ բուրվառներու մասին՝ բոլորովին անտեղի նիւթ մը մանաւանդ հոս...:

Գեղանկարչութեան բաժինին մէջ մեծ տեղ տրուած է Մուսաուէրներու ընտանիքին: Նշանաւոր նկարիչներու գերդաստանին շուրջ եղած են թաղութիւնները անհիմն են:

Մուսաուէրները ազգութեամբ եղած են մելքիթ յոյն եւ ոչ՝ հայ: Հայոց եկեղեցւոյ մէջ իրենց գործերուն առկայութիւնը բնաւ բաւարար չէ կարծելու թէ անոնք ծագումով հայ եղած են, որովհետեւ անոնք բազմաթիւ գործեր ունին նաեւ յունական եկեղեցիներու մէջ: Հեղինակները իրենք գիրքինք կը հակասեն ըսելով. «Յովսէփը մեր ուշադրութիւնը գրաւել է նրանով, որ եղել է Հայկաի հայ համայնքից, յունասօրթողոքս (մելքիթ) դաւանանքն ընդունած» (էջ 46): Ինչպէ՞ս կը պատահի որ մէկ անձը պատկանած է երկու համայնքներու. առաւել եւս՝ պատմագիտական եւ եկեղեցական գրականութեան մէջ երբեք չէ լիշուած, որ հայ համայնքը եւս ունեցած ըլլայ մելքիթ եկեղեցւոյ հետեւորդներ (հայ-մելքիթ՝ որպէս այդպիսին չէ եղած):

Այստեղ լիշուած Սրբ. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ հաւաքածոյին մաս կազմած Սրբ. Գէորգ Զօրավարի նկարի (էջ 53) հայերէն հետեւեալ արձանագրութիւնը՝ «... Նկարեցաւ ձեռամբ Տէր Ումէին որդուն Հանանիայի ազգէն [Թ]ունաց», արդէն ամէն կասկած կը փարատէ:

Բաժինին մէջ տեղ գտած են նաեւ բազմաթիւ սխալագրութիւններ, թարգմանական անճշդութիւններ: Թուենք անոնցմէ քանի մը հատը: Մկրտիչ քհնյ. կը լիշուի իբրեւ 19րդ դարու նկարիչ, մինչդեռ ան ապրած է 17րդ դարուն: Հուրիէ Եուսուֆ պէտք է ըլլար Խուրի, (այսինքն՝ Տէր, քահանայ), Համմա՝ Համա, Մայլուլայա՝ Մալուլա, որ կը գտնուի Սուրիոյ մէջ եւ ոչ թէ՛ Լիբանանի. Ներսիս պէտք է ըլլայ Հարիսա. «Միադէթ ալ մետրոպոլիտ»ը յատուկ անուն չէ, այլ բառացիօրէն կը նշանակէ՝ գերաշնորհ (Մետրոպոլիտ). Նաֆու Ֆիթուսի էդերբինին պէտք է կարդալ Նաուֆիթոս Իսիլպի Դամասկոսի Սրբ. Սարգիս վանքը դարերու հնութիւն ունի. հոս լիշուած 1867ը անոր վերանորոգութեան տարեթիւն է եւ ոչ թէ կառուցման: Փրանք կը կոչէին ոչ թէ ուղղափառօրթողոքս քրիստոնեաները, այլ կաթոլիկ, յատին դաւանանքին պատկանողները: Օրթոտոքս (յոյն) եկեղեցւոյ կամ արեւելեան այլ եկեղեցիներու պատկանողները Ֆրանք չեն անուանուած:

Հայկաի հայոց գեղարուեստը արտացոլող գրքոյկին մէջ տեղ գտած է նաեւ «Տէր Զօր» խորագիրը կրող յաւելեալ բաժին մը: Հեղինակները անդարդառնալով այս նիւթին, հաւանօրէն իրենց յարգանքի բաժինը բերած են Սուրիոյ անապատներէն, Տէր Զօրի եւ շրջակայ տարածքի մահուան ճանապարհներէն անցած հայ ժողովուրդի խրեակներուն: Որքան ալ յուզական ու սրտամօտ, ան բոլորովին առանձին նիւթ մըն է եւ

մանաւանդ անյարիր գիրքին բնութիւն: Հոս տեսնուած սխալներուն չենք անդրադարձած:

Հալչպի հայոց գեղարուեստին նուիրուած գրքոյկին շուրջ մեր դիտարկումները ջանացինք ներկայացնել հնարաւորին չափ սեղմ եւ ամփոփ՝ նշելով հոն տեղ գտած սխալներուն մէկ մասը միայն: Յիշենք թէ կարգ մը հարցերու եւ բազմաթիւ վրիպումներու չենք անդրադարձած՝ պարզապէս գրութիւնը աւելի չծանրաբեռնելու միտումով:

Կ'ուզէինք մատնանշել նաեւ հալչպահայ գեղարուեստի մէջ հիմնական այն բաժինները, որոնց հեղինակները չեն անդրադարձած: Ոչ թէ փափաքելի, այլ պարտադիր անհրաժեշտութիւն էր, օրինակ, գիրքին մէջ առանձին գլուխ մը նուիրել հալչպահայ գրչութեան արուեստին: Չէ՞ որ գաղութը եղած է հայ գրչութեան հարուստ եւ աւանդաշատ կեդրոն, ուր ստեղծագործած ու տքնած են բազմաթիւ գրիչներ, ծաղկողներ, որոնց օրինակած աւելի քան 200 ձեռագիր մատնանները այսօր կը հարստացնեն Հալչպի, Երեւանի, Երուսաղէմի, Վիեննայի, Վինետիկի եւ այլ վայրերու մատենադարանները:

Անհրաժեշտութիւն էր նաեւ առանձին գլուխով ներկայացնել Հալչպի հայոց մանրանկարչութեան արուեստը, ուսումնասիրելու, ծանօթացնելու հալչպահայ եւ Հալչպի մէջ ստեղծագործած ծաղկող գրիչներու, վարպետներու գործերը: Յատուկ կ'ուզէինք շեշտել նաեւ այն իրողութիւնը, որ Հալչպի մատենական նկարչութեան խումբ մը բարձրարուեստ օրինակներ ներկայիս կը պահուին Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանին մէջ:

Վերջաւորութեան, թող ներքն մեզ պատկառելի եւ յարգոյ մեր հեղինակները, եթէ ըսենք որ հապճեպ, մակերեսային եւ յատկապէս սխալներով հարուստ այս աշխատութիւնը ո՛չ միայն քար մը չ'աւելցնէր հալչպահայ գաղութին վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններուն վրայ, այլ ընդհակառակը, աւելի եւս կը բարդացնէ եւ կը կնճռոտէ եղածը, որ կրնայ նաեւ առիթ տալ թիւրիմացութիւններու:

ՎԱՐԴԻ ՔԵՇԻՇԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալչպի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցւոյ եւ մասնաւորաց, կազմեց Արտաւազը արք. Սիւրմէեան, հատոր Ա., Երուսաղէմ, 1935, էջ 214:

² Հայր Ն. Ակինեան «ԱՐՏԱԽԱՉԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՒՐՄԷԻԱՆ, Պատմութիւն Հալչպի Հայոց...», Հանդէս Ամսօրեայ, ԿԻ. տարի, թիւ 10-12 (Հոկտ.-Դեկտ. 1950), սիւնակ 503:

³ Հրաչեա Աճառեան, «Հայ թուագրութեան մի սխալ ձեւ», Բանասիրական ուսումնասիրութիւններ, Երեւան, 1976, էջ 206-207. նոյնի՝ «Հայկականք Ը», Հայ

- Քուազրութեան մի սխալ ձեւ՝ *Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՐ Գիտութիւնների Ա-*
կադեմիայի, Երեւան, 1952, թիւ 1, էջ 37-38:
- ⁴ Սիւրմէեան, *Յուշագր.*, հտ. Ա., էջ 214:
- ⁵ *Նոյն*, էջ 3:
- ⁶ Արտաւազդ Արք. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հայկչի հայոց*, հատոր Գ., Փարիզ,
1950, էջ 320-321:
- ⁷ *Նոյն*, էջ 260:
- ⁸ *Նոյն*, էջ 77:
- ⁹ Վարդան Եգս. Տեմիրճեան, *Գաւազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ հայոց թեմերու*
առաջնորդութեան, հատոր Ա., Անթիլիաս, 1980, էջ 256:
- ¹⁰ Սիւրմէեան, *Յուշագր.*, հտ. Ա., էջ 214:
- ¹¹ Սիւրմէեան, *Պատմութիւն*, հտ. Գ., էջ 27-29:
- ¹² Թորոս Թորանեան, *Պատմութիւն Հայկչի «Օթէլ Պարուն»ի*, եւ *Արմէն Մազրումեանի*
(Պարուն) Նամականի, Պէլլութ, 1981:
- ¹³ Սիւրմէեան, *Պատմութիւն*, հտ. Գ., էջ 253:
- ¹⁴ Մեր կարծիքով, գրախօսուող գրքովիւն մէջ տեղ գտած կարգ մը անճշտութիւններ
կու գան նորինքն Սիւրմէեանի *Պատմութիւն Հայկչի հայոց աշխատութեան Գ-*
հատորէն: Որքան որ ալ ան արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն մըն է եւ տակաւին
անգերագանցելի կը մնայ իր տեսակին մէջ, բնական է որ իբրեւ առաջին նա-
խափորձ՝ ան անթերի է: Մասնաւորաբար պէտք է նշել այն հանգամանքը որ
հեղինակը լաճախ իր ենթադրութիւններու, իմացականութեան, երբեմն նաեւ
բանաւոր տեղեկութիւններու հիման վրայ շարադրած է գիրքը: Այստեղ է, որ
անհրաժեշտ էր աւելի ուշադիր ըլլալ գատորոշելու վաւերականը, հաւաստին եւ
հիմնականը, ապա նաեւ դիմել սկզբնաղբիւրներուն եւ Սիւրմէեան արք.էն ետք
լոյս ընծայուած ուսումնասիրութիւններուն:
- ¹⁵ Առաքել Դաւրիթեցի, *Գիրք պատմութեանց*, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Պանար-
եանի, Երեւան, 1990, էջ 448:
- ¹⁶ Ետերի Վարդանեան, *Վաստենադարանի ձեռագրերի աճը 1977-1978 թթ.», Բանբեր*
Մատենադարանի, հատոր 13, Երեւան, 1980, էջ 359:
- ¹⁷ Կիրակոս Ղազանճեան, *Պատմութիւն Երեւանի ուղեւորութեան*, Պոլիս, 1886, էջ 163:
- ¹⁸ Սիւրմէեան, *Պատմութիւն*, հտ. Գ., էջ 877:
- ¹⁹ *Նոյն*, էջ 699-700:
- ²⁰ Ն. Ոսկանեան, Բ. Կորկոտեան, Ա. Սաւաթեան, *Հայ գիրքը 1512-1800 թուականնե-*
րին, Երեւան, 1988, էջ 321-322, 328-329, 341-343:
- ²¹ Julia Gonnella, *Ein christlich-orientalisches Wohnhaus des 17. Jahrhunderts aus*
Aleppo (Syrien), Museum für Islamische kunst (Berlin) Mainz: Von Zabern, 1996:
- ²² Ծովհանէս Թոփուզեան, *Սիրիայի եւ Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատ-*
մութիւն (1841-1946), Երեւան, 1986, էջ 56-57:
- ²³ Ժաննակ բանեցնող բարերարներ», *Գեղարդ Սուրիահայ տարեգիրք*, Ե. գիրք, Հա-
լչպ, 1996, էջ 145-157:
- ²⁴ Թոփուզեան, էջ 53:
- ²⁵ *Նոյն*, էջ 53: